

محي الدين الهی قمشه‌ای

حکیم معرفت و محبت

به کوشش ابوالحسن غفاری

شناسنامه پژوهشی

■ عنوان تحقیق: محی‌الدین الهی قمشه‌ای (حکیم معرفت و محبت)

■ پژوهشکده: حکمت و دین پژوهی

■ گروه علمی: فلسفه

■ به کوشش: ابوالحسن غفاری

■ ارزیابان علمی: مجموعه ارزیابان

■ موضوع اصلی: آرا و نظریات حکیم الهی قمشه‌ای

■ موضوع فرعی: محبت و عشق

محل الدین الهی قمشہای

حکیم معرفت و محبت

به کوشش ابوالحسن غفاری

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۴

شمارگان: ۳۰۰

قیمت: ۵۰۰۰۰ تومان

چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: غفاری، ابوالحسن، ۱۳۴۶ -

عنوان و نام پدیدآور: محل الدین الهی قمشہای، حکیم معرفت و محبت/ ابوالحسن غفاری.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۴

مشخصات ظاهری: ۸۵۶ص.

شابک: ۸ - ۱۹۵ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه، یادداشت: نماید.

موضوع: الهی قمشہای، مهدی، ۱۲۸۰-۱۳۵۲، کنگره‌ها.

موضوع: شاعران ایرانی - قرن ۱۴ - کنگره‌ها.

موضوع: حقوق زن - جنبه‌های مذهبی - اسلام.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

شناسه افزوده: همایش محل الدین الهی قمشہای، حکیم معرفت و محبت (نخستین، ۱۳۹۰: قم).

رده‌بندی کنگره: PIR ۷۹۵۳/۷۸۰۶۱

رده‌بندی دیوپی: ۸۱۵/۶۲

شماره کتابشناسی ملی: ۷۷۲۸۸۵۷

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

www.poiict.ir

عبد شفیق محمدرضا

فهرست

پیشگفتار.....	۲۷
مقدمه دبیر علمی همایش.....	۳۱
زیست‌نامه حکیم الهی قمشه‌ای، امیر میدان عشق.....	۳۵
مقدمه.....	۳۵
۱. نیاکان.....	۳۵
۱-۱. سیادت.....	۳۵
۱-۲. اجداد.....	۳۶
۲. تولد و کودکی.....	۳۷
۲-۱. خواب شگفت.....	۳۷
۲-۲. دوران کودکی و تحصیل.....	۳۷
۳. هجرت.....	۳۸
۳-۱. هجرت از قمشه به اصفهان.....	۳۸
۳-۲. هجرت از اصفهان به آستان قدس رضوی.....	۳۹
۳-۳. هجرت و سکونت در تهران.....	۴۰
۴. آثار علمی.....	۴۱
۴-۱. آثار شعری و ادبی.....	۴۱
۴-۲. آثار فلسفی و عرفانی.....	۴۲

- ۴-۳. آثار دینی و مذهبی..... ۴۲
۵. سیره علمی و عملی آیت‌الله الهی قمشه‌ای..... ۴۳
۶. حکیم الهی قمشه‌ای در لسان دیگران..... ۴۴
- ۶-۱. الهی از زبان علامه حسن‌زاده آملی..... ۴۴
- ۶-۲. سختی به‌ظاهر تلخ و به‌واقع شیرین..... ۴۶
- ۶-۳. بوسیدن کف پای مرحوم الهی قمشه‌ای..... ۴۶
- ۶-۴. تفسیر و ترجمه قرآن و به‌دست آوردن پول حج..... ۴۶
- ۶-۵. علامه طباطبائی و الهی قمشه‌ای..... ۴۷
- ۶-۶. مخالفت با حکومت طاغوت..... ۴۷
- ۶-۷. پیشنهاد دو خروار آرد در زمان قحطی..... ۴۸
۷. ارتحال حکیم الهی قمشه‌ای..... ۴۹
- ۷-۱. هفته قبل از ارتحال..... ۴۹
- ۷-۲. صبح روز ارتحال..... ۴۹
- کتابنامه..... ۵۱
- بخش اول: پیام و سخنرانی‌های همایش..... ۵۳
- گفتار اول: پیام حضرت آیت‌الله جوادی آملی (حفظه‌الله)..... ۵۵
- گفتار دوم: شعر حکمی حکیم الهی قمشه‌ای..... ۶۳
- مقدمه..... ۶۳
۱. ماهیت و مؤلفه‌های شعر حکمی..... ۶۴
۲. ماهیت و مؤلفه‌های شعر حکمی..... ۶۹
- ۲-۱. علت فاعلی..... ۶۹
- ۲-۲. علت غایی..... ۷۰
- ۲-۳. علت مادی..... ۷۱
- ۲-۴. علت صوری..... ۷۲
۳. شعر حکیم الهی..... ۷۳
۴. نگاهی به نمونه اشعار حکیم الهی قمشه‌ای..... ۷۵
۵. انتصار بعدالظلم: مخالفت با حکومت طاغوت..... ۷۸

۷۹.....	ع حوادث هنگام ارتحال حکیم الهی قمشهای
۸۳.....	کتابنامه
۸۵.....	گفتار سوم: علیت خارجی و تحلیلی
۸۵.....	مقدمه
۸۶.....	۱. علیت تحلیلی
۸۷.....	۱-۱. مقدمه اول
۸۹.....	۱-۲. مقدمه دوم
۸۹.....	۲. قوام علیت به تغایر علت و معلول
۹۲.....	۳. اقسام برهان
۹۵.....	گفتار چهارم: سیره عملی حکیم الهی قمشهای
۹۵.....	مقدمه
۹۵.....	۱. اجداد حکیم الهی
۹۶.....	۲. تحصیل
۹۷.....	۳. کارهای حکیم الهی در قمشه
۹۹.....	۴. عزیمت به اصفهان و تهران
۱۰۰.....	۵. شناسنامه ملکوتی
۱۰۱.....	۵-۱. بهره از اشعار حکمی ایشان
۱۰۱.....	۱-۱-۵. آیینگی حضرت آدم
۱۰۱.....	۱-۲-۵. اشعار ایشان در کتیه حسینیّه
۱۰۲.....	ع خاطرات
۱۰۵.....	بخش دوم: اندیشه‌های فلسفی عرفانی
۱۰۷.....	گفتار اول: آرای فلسفی حکیم الهی قمشهای
۱۰۷.....	چکیده
۱۰۷.....	مقدمه
۱۰۸.....	۱. دیدگاه حکیم الهی به فلسفه
۱۰۸.....	۱-۱. تعریف فلسفه
۱۰۹.....	۱-۲. روش آموزش فلسفه

- ۱-۳. غلل مادی و غایی حکمت..... ۱۰۹
- ۱-۴. توجه به فارابی..... ۱۰۹
۲. امور عامه..... ۱۱۰
- ۲-۱. طبیعیات..... ۱۱۰
- ۲-۲. وجود و ماهیت..... ۱۱۱
- ۲-۳. وحدت و کثرت..... ۱۱۴
- ۲-۴. ربط حادث به قدیم..... ۱۱۵
- ۲-۵. علیت..... ۱۱۶
- ۲-۶. ادراک..... ۱۱۹
- ۲-۷. وجود ذهنی..... ۱۲۰
- ۲-۸. لذت و الم..... ۱۲۱
- ۲-۹. عشق..... ۱۲۲
۳. الهیات بالمعنی الاخص..... ۱۲۵
- ۳-۱. برهان‌های وجود صانع..... ۱۲۶
- ۳-۲. برهان‌های توحید صانع..... ۱۲۷
- ۳-۳. صدور کثرات از ذات احدیت..... ۱۲۷
- ۳-۴. امتناع معرفت اکتناهی به واجب الوجود..... ۱۲۸
- ۳-۵. علم حق تعالی..... ۱۳۰
- ۳-۶. اراده حق..... ۱۳۲
۴. علم النفس..... ۱۳۳
- ۴-۱. تجرد نفس..... ۱۳۳
- ۴-۲. انسان مدار قوس نزول و صعود..... ۱۳۴
۵. معاد..... ۱۳۵
- کتابنامه..... ۱۳۹
- گفتار دوم: حرکت حنبی از منظر حکیم الهی قمشه‌ای..... ۱۴۱
- چکیده..... ۱۴۱
- مقدمه..... ۱۴۲
۱. مفهوم‌شناسی..... ۱۴۳

۱-۱. حرکت	۱۴۳
۱-۲. سیر	۱۴۵
۱-۳. ظهور	۱۴۶
۱-۴. قوه و فعل	۱۴۷
۱-۵. حب	۱۴۸
۱-۶. عشق	۱۴۹
۱-۷. کمال ذاتی و کمال اسمایی	۱۵۰
۱-۸. کمال جلا و کمال استجلا	۱۵۱
۲. عناصر و مؤلفه‌های حرکت حنبی	۱۵۲
۲-۱. علم به کمال اسمایی (کمال جلا و کمال استجلا)	۱۵۲
۲-۲. قوه عرفانی	۱۵۴
۲-۳. حب ذاتی (طلب فاعلی)	۱۵۵
۲-۴. حب قابلی (طلب قابلی)	۱۵۷
۲-۵. کمال استجلایی ذاتی	۱۵۸
۲-۶. تغییر تدریجی	۱۶۱
۲-۷. جهت حرکت	۱۶۲
۲-۸. جمع‌بندی مؤلفه‌های حرکت حنبی	۱۶۲
۳. تعریف حرکت حنبی	۱۶۳
۳-۱. تعریف ابن عربی	۱۶۳
۳-۲. تعریف ملاصدرا	۱۶۳
۳-۳. تعریف حکیم الهی قمشهای	۱۶۴
۳-۴. تعریف مختار	۱۶۵
۴. لوازم حرکت	۱۶۵
۴-۱. مبدأ و منتهی	۱۶۷
۴-۲. فاعل حرکت	۱۶۹
۴-۳. فاعل بالعشق از دیدگاه حکیم الهی قمشهای	۱۷۰
۴-۴. موضوع حرکت	۱۷۱
۴-۵. مسافت	۱۷۵

۱۷۶	۴-۴. زمان.....
۱۷۶	۴-۱. دیدگاه صدرایی.....
۱۷۶	۴-۲. دیدگاه ابن عربی.....
۱۷۹	۵. دلایل حرکت حبی.....
۱۸۱	۶ جمع‌بندی آرای حکیم الهی درباره آموزه حرکت حبی.....
۱۸۲	۱-۶ عناصر و مؤلفه‌های حرکت.....
۱۸۲	۱-۱-۶ علم.....
۱۸۲	۱-۲-۶ قوه عرفانی.....
۱۸۲	۱-۳-۶ عشق و حب.....
۱۸۳	۱-۴-۶ فاعل بالشق یا فاعل بالحب.....
۱۸۴	۱-۵-۶ متشأ عشق.....
۱۸۴	۱-۶-۶ سریان عشق.....
۱۸۵	۱-۷-۶ غایت حرکت حبی.....
۱۸۵	۱-۸-۶ انسان کامل؛ مدار قوس نزول و صعود.....
۱۸۶	۲-۶ تعریف حرکت حبی.....
۱۸۶	۱-۲-۶ لوازم حرکت حبی.....
۱۸۶	۲-۲-۶ دلایل حرکت حبی.....
۱۸۷	۲-۳-۶ نقش ایجادی و اظهار حرکت حبی.....
۱۸۷	۲-۴-۶ نقش آفرینی حرکت حبی در سلوک عرفانی.....
۱۸۹	کتابنامه.....
۱۹۳	گفتار سوم: فاعل بالعشق.....
۱۹۳	چکیده.....
۱۹۴	مقدمه.....
۱۹۵	۱. تعریف علیت از دیدگاه حکیم الهی قمشه‌ای.....
۱۹۵	۲. اقسام علت از دیدگاه حکیم الهی قمشه‌ای.....
۱۹۷	۳. اقسام فاعل.....
۲۰۱	۴. فاعلیت خدا.....
۲۰۱	۴-۱. عقیده متکلمان.....

۴-۲. عقیده حکمای مشاء.....	۲۰۲
۴-۳. عقیده اشراقیان.....	۲۰۳
۴-۴. عقیده عارفان، محقق طوسی و ملاصدرا.....	۲۰۴
۴-۵. فاعل بالعشق.....	۲۰۴
۵. عشق و فاعل بالعشق در آرای گذشتگان.....	۲۰۵
۵-۱. ابن سینا.....	۲۰۶
۵-۲. سهروردی.....	۲۰۶
۵-۳. ملاصدرا.....	۲۰۷
۵-۴. الهی قمشه‌ای.....	۲۰۸
کتابنامه.....	۲۱۳
گفتار چهارم: وحدت «وجود» از منظر حکیم الهی قمشه‌ای.....	۲۱۵
چکیده.....	۲۱۵
مقدمه.....	۲۱۵
۱. دیدگاه حکیم الهی قمشه‌ای درباره وحدت «وجود».....	۲۱۷
۲. برهان بر کثرت‌ناپذیری «وجود».....	۲۱۷
۳. برهان‌های نفی هرگونه کثرت در خود «وجود».....	۲۱۹
۳-۱. برهان اول بر مبنای امتناع تعدد واجب‌الوجود بالذات و امتناع نقیض آن.....	۲۱۹
۳-۲. برهان دوم بر مبنای ملازمت کثرت با تناقض و سلب قسم از خودش.....	۲۲۱
۳-۲-۱. اثبات مقدمه اول.....	۲۲۱
۳-۲-۲. اثبات مقدمه دوم.....	۲۲۲
۳-۳. برهان سوم بر مبنای ملازمت کثرت با ارتفاع نقیضین از «وجود».....	۲۲۴
۳-۴. برهان چهارم بر مبنای امتناع مقسمیت.....	۲۲۶
۳-۴-۱. امتناع ثبوت لازمه مشترک برای نقیضین.....	۲۲۶
۳-۴-۲. ملازمت تحقق کثرت در وجود با ثبوت لازمه مشترک برای نقیضین.....	۲۲۶
۳-۵. برهان پنجم بر مبنای لزوم اجتماع نقیضین در مابه‌الامتیازها.....	۲۲۷
۳-۶. برهان ششم بر مبنای محال بودن هرچه مغایر با واجب‌الوجود است.....	۲۲۹
نتیجه‌گیری.....	۲۳۱
کتابنامه.....	۲۳۳

گفتار پنجم: نفس‌شناسی حکیم الهی قمشه‌ای ۲۳۵

چکیده ۲۳۵

مقدمه ۲۳۶

۱. تعریف نفس ۲۳۶

۲. تجرد نفس ۲۳۹

۲-۱. دلایل عقلی ۲۴۰

۲-۲. ادله نقلی ۲۴۲

۲-۳. ثمره سلوکی درک تجرد نفس ۲۴۳

۳. مراتب وجودی انسان ۲۴۴

۳-۱. معرفت و شهود ۲۴۷

۳-۲. اتحاد علم و عالم ۲۵۰

۳-۳. تحلیل مسئله خواب ۲۵۳

۴. تناسخ ۲۵۶

۴-۱. تناسخ عرضی، ملکی یا انفصالی ۲۵۶

۴-۲. تناسخ طولی یا ملکوتی ۲۵۷

۵. معاد ۲۵۸

نتیجه‌گیری ۲۶۳

کتابنامه ۲۶۷

گفتار ششم: آموزه حجاب در آثار حکیم الهی قمشه‌ای ۲۶۹

چکیده ۲۶۹

مقدمه ۲۷۰

۱. معناشناسی حجاب ۲۷۱

۲. هستی‌شناسی حجاب ۲۷۲

۳. حجاب و شناخت حقایق هستی ۲۷۹

۴. حجاب‌های ظلمانی و نورانی ۲۸۳

کتابنامه ۲۹۳

گفتار هفتم: حدیث قدسیان (فرشته‌شناسی به روایت حکیم الهی

قمشه‌ای) ۲۹۵